

О. І. Богданова

ОЛЬФАКТОРНИЙ ТА ЗВУКОВИЙ АСПЕКТИ ОБРАЗУ МІСТА В РОМАНІ АЛЬФРЕДА ДЬОБЛІНА «БЕРЛІН, АЛЕКСАНДЕРПЛАТЦ»

Місто посідає особливе й виключно важливе місце в історії взагалі та в історії культури зокрема. Місто – важливий центр, що концентрує в собі різноманітні аспекти людського буття. Це рушійна сила прогресу, яка значною мірою впливає на людське життя, формує та змінює його. В. Топоров зазначав: «З появою міста людина вступила в новий спосіб існування, який, виходячи з попередніх уявлень та мірок, не міг не здаватися парадоксальним і фантастичним... І тим не менш людина пов'язала себе саме з містом, тому що у феномені міста вона знайшла для себе найбільш адекватну форму існування, хоча й пов'язану з великим ризиком» [12, с. 121]. Безпосередній зв'язок міста й людини зумовлює необхідність вивчення міського тексту.

Традиція дослідження урбанізації започатковується працями Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, М. Вебера, які першими розробили та проаналізували проблеми розвитку суспільства. Георг Зіммель, наприклад, який працював над проблемами великого міста та урбанізації, у 1903 році видав працю «Метрополіс та ментальне життя». У ній він розкрив соціально-психологічні аспекти міського життя. Урбаністична тематика знаходить своє продовження і в сучасному літературному процесі, набуваючи статусу універсальної теми. В. Фоменко зазначає: «У сучасному світовому літературному процесі розгляд всебічних проблем людини зміщується в площину міста, мегаполіса, у центрі уваги стоять питання ролі й значення міста в історичному розвитку людства» [13, с. 11].

Актуальність вивчення міського тексту зумовлена передусім тим, що в останнє десятиліття в науці зріс інтерес до цієї проблеми, підтвердженням чому є низка публікацій, монографій і дисертацій (урбаністична лірика В. Брюсова, А. Дюамеля, Й. Бехера, твори «Київ-місто» та «Біла гвардія» М. Булгакова, «Місто» В. Підмогильного та інші). Письменники ХХ століття приділяли значну увагу урбаністичному простору. За словами Л. Кіхнея та Н. Шмідта, «пильна увага поетів Срібного віку до урбаністичної проблематики пояснюється тим, що у кризисні епохи поети гостро відчують духовні цінності культури, особливо сильно відчують загрозу їх втрати» [6, с. 1].

Складовою частиною власне міського тексту є текст столичний, що Н. Шмідт розглядає як «комплекс образів, мотивів, сюжетів, який втілює авторську модель міського буття як специфічного феномена культури» [6]. Столичний текст концентрує в собі всі можливості та переваги урбаністичного простору, поєднує низку локусів публічного життя – вулиці, будинки, театри, проспекти, ринки тощо. У своїх працях В. Топоров відзначає, що столиця, зазвичай, позначається як «діва», мати, хоча цей образ може пов'язуватися з образом блудниці, містом проклятим, розпусним, містом над безоднею та містом-безоднею.

Як зазначають більшість науковців, образ міста розкривається через такі ізотопії: місто, архітектура (будівлі, пам'ятки монументальної культури, топоніміка, огорожі, ліхтарі тощо), екстер'єр, природа, соціум, кольори, а також звуки та запахи міста. Не є виключенням й образ Берліна в романі А. Дьобліна «Берлін, Александерплатц», де всі ці ізотопії виявляються в повному обсязі. Проте метою нашого дослідження є саме ольфакторний та звуковий аспекти столичного тексту цього роману, які тонко передають соціальну, психологічну, національну, традиційну та навіть регіональну специфіку міста.

У небагатьох дослідженнях, присвячених урбаністичній тематиці, звернено увагу на ольфакторний та звуковий аспекти столичного тексту, що є найменш дослідженими в сучасному українському літературознавстві. А з огляду на те, що таких праць стосовно роману Альфреда Дьобліна «Берлін, Александерплатц» нами виявлено не було, це дослідження набуває **актуальності**. Звернення до цієї проблеми визначає особливість як суспільного, так і літературного бачення «центрального міста» країни. Тому **об'єктом** нашого дослідження є роман А. Дьобліна «Берлін, Александерплатц», а **предметом** – звуковий та ольфакторний аспекти вивчення столичного тексту цього твору.

Німецький письменник Альфред Дьоблін (1878 – 1957) досить широко розкриває урбаністичну реальність у романі, написаному у формі колажу, близькому до техніки експресіонізму та італійського футуризму, «Берлін, Александерплатц» (1929).

Автор багатьох творів, що осягають проблеми ХХ століття (техніка, колективізм тощо), Дьоблін був одним з основоположників експресіонізму, друкувався в періодичному виданні «Der Sturm», був членом Асоціації німецьких письменників, а з 1924 року – її президентом. Дослідженням його творчості займалися Ханс Дітер Шефер [18], Габріеле Зандер [17], Андреас Зольбах [16], Олівер Бернхардт [20] та інші літературознавці.

Відомим Дьоблін став фактично лише завдяки своєму роману «Берлін, Александерплатц», через який він власне й увійшов в історію літератури як автор урбаністичної тематики. Це надзвичайний модерністський роман європейської літератури, де місто є протагоністом. Прохід містом уможливорює оповідь про нього, вивільняючи підсвідоме й роблячи цю оповідь багатоголосною. Провідником по місту стає фланер, і саме прогулянка без мети порушує реалістичність міського тексту, породжуючи нову ситуацію письма. Це сучасний роман, що розкриває проблеми великого урбанізованого міста, столиці Німеччини 20-х років, міського соціуму та його культурного життя. Берлін постає перед нами могутнім містом з безліччю можливостей, сучасним мегаполісом, де для існування та розвитку людини відкриті всі можливі шляхи. Проте Дьоблін не перебільшує та не прикрашає реальність, а зображує дійсність із неймовірною об'єктивністю. Маленька людина в особі головного героя Франца Біберкопфа зустрічається з величезним містом, залишається з ним наодинці й намагається домогтися нового життя та незалежності.

У ході світового літературного процесу місто давно перестало бути просто тлом, на якому розгортаються події, і перейшло в площину реального образу, а подекуди навіть центрального героя твору. Воно впливає на формування особистості своїх мешканців, наприклад, Франца Біберкопфа в романі Дьобліна, який прагне реалізуватися, знайти свій життєвий шлях. І, як і будь-якій живій істоті, урбанізованому простору притаманні почуття, рухи, аромат та мелодія, специфічні для кожного міста. Останні визначають не лише соціальну та культурну специфіку міста, але і його національний колорит.

Саме тому ольфакторний та звуковий аспекти посідають значне місце в розкритті семіотики міста Берлін у повісті «Берлін, Александерплатц». Мелодія й запахи столиці оживлюють його, доповнюючи образ бурхливого міста, де все рухається, біжить, кричить, свистить та гуде («Gewimmel, welch Gewimmel», «es lachte», «wimmelnden Menschen», «die Elektrische stucket» тощо).

Не можна недооцінювати ритмомелодику, завдяки якій автор майстерно передає й культурне життя столиці, і характеризує її соціум, і навіть протиставляє життя у великому урбаністичному просторі та характерні риси існування в маленькій тюрмі, що є основним топосом роману й ключовим моментом у становленні Франца Біберкопфа як особистості.

Топос в'язниці стає метафорою стану й свідомості головного героя, способом його сприйняття світу й буття, є метафорою несвободи його душі. Характерним для

в'язниці є не наявність звуків, а їх переважна відсутність. Тегель асоціюється зі спокоєм та тишею («Alles Singen, Pfeifen, Lärmen ist verboten» [15, с. 7]). Лише інколи цей спокій переривається ударами дзвона, які надають тихому плинові життя у в'язниці розміреності, ясності, розпланованості, впевненості в завтрашньому дні. «Bumm, ein Glockenschlag, Aufstehen, bumm fünf Uhr dreißig, bumm sechs Uhr dreißig, Aufschluß, bumm bumm, es geht raus, Morgenkostempfang, Arbeitszeit, Freistunde, bumm bumm bumm Mittag ...» [Там само]. Усе тут заплановано, усе визначено, усе відомо наперед, на відміну від життя в столиці, де покладаєшся лише на свої сили, сам мусиш будувати своє майбутнє. Це стає значним випробуванням для Франца Біберкопфа, який перелякано спостерігає за столичною метушнею, від розпачу з його душі виривається болючий крик: «... aus seiner Brust kam ein trauriges brummendes oh, oh» [Там само, с. 4].

Перші моменти після повернення в місто характеризуються словами «шум», «страх», «біль» («Das war zuerst, als wenn man beim Zahnarzt sitzt, der eine Wurzel mit der Zange gepackt hat und zieht, der Schmerz wächst, der Kopf will platzen», «In ihm schrie es entsetzt: Achtung, Achtung, es geht los!», «Hundert blanke Scheiben», «wie sich das bewegte» [Там само, с. 20], «die irrsinnigen Häuser» [Там само]). У Франца Біберкопфа ці почуття зумовлені тривалим відчуженням від міського життя та соціуму. Протягом усього твору це відчуття підтримується за допомогою звукових образів («Die Wagen tobten und klingelten weiter» [Там само], «es lachte» [Там само, с. 4], «es braust ein Ruf wie ein Donnerhall» [Там само, с. 6]).

Ритмомелодикою фіксується щоденний темп міста. Звуки та запахи столиці поєднуються, переплітаються, нашаровуються, зникають і знову з'являються, створюючи певний міський синтез.

Через звукові аспекти спостерігаємо й за настроями головного героя, його почуттями та бажаннями. Наприклад, про в'язницю, за якою він так сумує, Франц думає з ностальгією, якої не може позбавитися майже до кінця роману. Думки ці супроводжують важкі стогони та сумні подихи («er stöhnte und ächzte weiter» [Там само, с. 9]). Збудженість та пристрасть героя породжуються тваринними первісними інстинктами, тому й ритмомелодична та ольфакторна картина зовсім інша. Біберкопф ричить, дрижить, дико сміється, сьорбає, всмоктуючись в губи Ідиної сестри («er lachte und drehte sich vor Glück, vor Wonne, vor Seligkeit», «halleluja!», «rrrrr rumm», «er heult für sich hin», «und jetzt riecht er sie wieder, am Hals, es ist dieselbe Haut ...», «sein Mund schlürft nach ihrem rauf», «Zucken» [Там само, с. 25 – 27]). Уперше опинившись один на один з великим містом, почувавши себе незатишно й розгублено, Франц співає пісні у дворі маленького будиночка, сподіваючись на краще. Місто відповідає відлунням його власного голосу, що підкреслює самотність головного героя, роблячи її очевидною («Seine Stimme erfüllte seine Ohren... Und was er sang, dass es von den Wänden widertönte» [Там само, с. 6]).

«Розглядаючи місто як текст, необхідно враховувати синтаксичні принципи побудови, бо відповідно до цього влаштоване і місто – будинки складають вулиці, вулиці об'єднуються в райони, а вони відповідно утворюють місто як єдиний організм, отже урбаністичні твори – витвір міського життя, його продукт» [13, с. 309]. Використані автором вулиці та площі точно відтворюють топографію тогочасної столиці. Роман фактично може бути путівником по тогочасному Берліні, бо в ньому відтворені описи й назви установ, закладів, архітектурних символів тощо. Унікальними є назви вулиць Берліна, зображених у романі, більшість з яких уже не існує, були перейменовані. Проте цікавішим для нас, з точки зору звукового та ольфакторного аспектів аналізу урбаністичного простору, є життя цих вулиць, їх вигляд, орієнтири та локуси, використані автором. Атмосфера центральних вулиць столиці асоціюється з бурхливим потоком людей, шумом електричок, трамваїв, автобусів та метро, запахом смачної свіжої випічки, пилом доріг, запахом цигарок, стукотом молотків та ін. («die Elektrische fährt», «hinter dem Bauzaun pufft eine Lokomobile», «Arbeiter schlagen kleine

Steine in die Erde», «hinten in einer Ecke qualmen zwei Männer», «hier staubts» [15, с. 36 – 38]). Близьк та пишнота вітрин модних магазинів тут поєднується з будівельним брудом та шумом. Такі абсурдні на перший погляд характеристики є типовими для великого мегаполіса. Столиця росте, розвивається, змінюється. Кожний її закуток вирізняється чимось особливим. Франкфуртський ярмарок, наприклад, переповнений метушнею, криками, неприємними запахами. Вокзал пахне пилом. Ринок взагалі є окремим світом, що уособлює повсякдення звичайного берлінського люду. Він асоціюється із запахом риби, ревом худоби, криками торговців тощо. Розентальська площа асоціюється з розмовами захоплених більярдом чоловіків десь у маленькій кав'ярні та запахом ароматного чаю з ромом. За межами цього затишного закутку постає відтворена до дрібних деталей архітектури сама площа. Вона жива, переповнена звуками від електрички («Die Elektrische Nr. 68 fährt über den Rosenthaler Platz» [Там само, с. 35]), галасливими розмовами люду («Der Rosenthaler Platz unterhält sich» [Там само]), запахами випічки та риби.

Але найвагомим для розкриття специфіки берлінського тексту Дьобліна є локус Александерплатц. Він є центром могутнього мегаполіса, показником столичного життя, де метушаться потоки людей, переплітаються безліч сюжетних ліній і знову зникають на широких просторах площі. Саме тут відбуваються найголовніші події в житті головного героя, сюди він повертається в складні моменти свого життя. Центр могутнього мегаполіса є уособленням усього всесвіту, що, тим не менш, поєднує в собі безліч протиріч. Тут і гламурні магазини, і шикарні ресторани, і маленькі забігайлівки, і овочеві магазини, і, зрештою, вокзал. Альфред Дьоблін, відповідно, подає ледь не детальний опис найвідомішої площі Берліна, доповнюючи його ароматами запашної випічки та берлінських сосисок, пилом від трамваїв, димом цигарок та безліччю різноманітних звуків, без яких неможливо було б відтворити атмосферу площі повноцінно («Rumm rumm haut die Dampftramme auf dem Alexanderplatz», «ratz», «murksen zu Hunderten rum den ganzen Tag und die Nacht», «die Züge rummeln vom Bahnhof», «Ruller ruller fahren die Elektrischen» [Там само, с. 145]).

Важливим компонентом великого міста є його культурне життя, що являє собою одну з багатьох сутностей урбанізації загалом та певного міста зокрема. Берлін у цьому плані є показним містом, де зосереджено значний культурний потенціал: кафе, ресторани, бари, магазини, кіно, театри, банки тощо. Місто співає, сміється, кричить, п'є пиво та чай з коньяком, грає, курить сигари та плаче. Усе це передається самими лише звуками та запахами, що разом утворюють складну дивовижну мелодію та неповторний багатогранний аромат культурного життя столичного соціуму («lauter Menschen», «alles im Kino lachte», «das Orchester macht ununterbrochen krach», «ein Grammophon singt vor», «der Kanonenofen kracht»). Усе це відтворює особливу атмосферу тих часів, коли «спів грамофона» наповнював берлінські оселі, а трамвай був найсучаснішим досягненням техніки, та свідчить про вміння письменника зображати не саме місто, а «життя в контексті створеної в місті культури» [13, с. 187].

В. Топоров зазначав: «Дослідження останніх років, що показали вроджений характер деяких суттєвих способів орієнтації людини, роблять особливо наглядною думку про біологічні витоки культурних феноменів», які можуть формуватися «на основі біо-фізіологічних моделей, тобто ритм серцевої діяльності, дихання й інші біоритми» [11]. Відповідно до цієї концепції специфіка міста відтворюється й через біоритми його соціуму, що створюють неповторне звучання різних прошарків населення. Це торговці, проститутки, танцівниці, красиві жінки, веселі діти та цілі потоки людей, які дихають, дрижать, шепочуть, кричать, бурмочуть, співають, гудять тощо («Prostituierte flöten und trällern zärtlich»; на сходах будинків чутно кроки дітей та удари м'яча; Франц, думаючи про тюрму «stöhnte und ächzte»; «der eine Viehhändler qualmte und grinste»; «auf dem Podium sprach ein Mann»; «der Rote und der Dicke zankten sich immer»; Franz «paffte in die Luft», «seufzte», «lachte», «schimpfte», «er kräht blind aus

seiner Kehle heraus»; «der atmet auf seinem Klappstuhl aus», «sie kreischte», «die Invalide krächzte», «der Wirt schnauft tief, während er liest»).

Окрім усіх інших доміант стиль роману має ще й доміанту живої народної мови. Літературна мова протиставляється в Дьобліна територіальним і соціальним берлінським діалектам, що надає мові твору, а відтак і його звуковому оформленню, неповторного колориту та особливої специфіки («Wat willst du denn bei uns», «Mir kann keener!», «Sie wollten noch ne Auskunft?», «Könnsen gleich haben bei mir», «... soll auch keen Vorwurf sein», «Fällt son Kerl über ein Mädchel her in der Stadtbahn, haut sie halbtot wegen fuffzich Mark», «Geist, das ist Kopf, nich bloß son Deetz», «Hab ick mal eine gehabt», «Bei mir biste abgemeldet», «Wat du? Wat is los?»). Різкий запах шнапсу, аромат свіжої запашної випічки та пилу, що переповнюють вулички Берліну, доповнюють її, відтворюючи національну картину міста.

Особливою стилістичною рисою мовної картини твору є звуконаслідувальні дієслова, за допомогою яких письменник відображає динаміку та експресивний характер столичного тексту. Наприклад, дієслова «brummen», «wimmeln», «grinsen», «paffen», «rauken», «rollen», «sausen», «toben», «brausen» використовуються на позначення міського бурхливого життя, швидкоплинності столичних подій та галасливості берлінського натовпу. Емоційність та палітру почуттів Дьоблін передає через такі звуконаслідувальні дієслова, як «trällern», «schlürfen», «flüstern», «zucken», «ächzen», «heulen», «sich zanken», «flöten» та інші, за допомогою яких його місто розсипається трелями, шепоче, дрижить, скрипить, ние, гризеться та співає тисячами флейт.

Описуючи скотобійню Берліна та прилеглий до неї м'ясний ринок, Альфред Дьоблін використовує всю красу зображальних засобів. Це не лише звуконаслідувальні дієслова, але й вигуки та іменники, утворені від них («über die Viehrampen mähen, blöken sie herunter», «die Schweine grunzen und schnüffeln am Boden», «schnarchen», «schnappen sich gegen die Hälsen», «röcheln», «die beiden plumpen herunter», «Quietschen, Röcheln, Klappen, Männerrufe, Fallen von Geräten, Schlagen von Deckeln» [15, с. 118], «der unten beklatscht das Pferd», «kikeriki» [Там само, с. 116]). Усі ці стилістичні засоби оживлюють картину скотобійни, передають метушливу атмосферу, де все переповнене ревом, криками, лясканням худоби, скрипом, хрюканням тощо. Усе це стає частиною звукового образу урбаністичного тексту Берліну, відбиваючи найменші приховані, глибинні рухи столичного життя.

Феномен міста полягає в розкритті його через соціум, загальнолюдські цінності, традиції духовності та культури. Йому притаманне звучання та, як і будь-якій іншій людині, специфічний аромат.

Отже, міський текст виконує ключову роль у розкритті авторського задуму роману, а відповідно й ольфакторного та звукового його аспектів; завдяки ритмомелодії та аромату міста, що органічно переплітаються з його настроями, створюється цілісна картина столичного життя того часу.

Література

- 1. Абашев В. В.** Пермский текст в русской культуре и литературе 20 в. : дис. ... д-ра филол. наук : 10.01.01 / Абашев Владимир Васильевич. – Екатеринбург, 2000. – 404 с.
- 2. Анциферов Н. П.** Книга о городе / Н. П. Анциферов. – Л., 1926. – 224 с.
- 3. Возняк Т.** Семантические просторы міста [Електронний ресурс] / Возняк Т. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n42text/voznjak.htm>.
- 4. Дёблин А.** Берлин, Александерплац / А. Дёблин. – СПб. : Амфора, 2000. – 569 с.
- 5. Каган М.** Культура города и пути её изучения / М. Каган // Город и культура. – М., 2000. – С. 5 – 34.
- 6. Кихней Л.** «Городской текст» в поэзии Осипа Мандельштама [Електронний ресурс] / Л. Кихней, М. Шмидт // Филологические чтения памяти Н. И. Великой. – Режим доступу : http://lemoi-www.dvgu.ru/1_05.pdf
- 7. Линч К.** Образ города / К. Линч : пер. с

англ. В. Л. Глазычева ; сост. А. В. Иконников ; под ред А. В. Иконникова. – М. : Стройиздат, 2004. – 328 с. **8. Лотман Ю.** Структура художественного текста / Ю. Лотман. – М. : Искусство, 1979. – 384 с. **9. Меднис Н. Е.** Сверхтексты в русской литературе [Электронный ресурс] / Н. Е. Меднис. – Новосибирск, 1999. – Режим доступа : <http://www.megansk.ru/articles/111234>. **10. Николаев Т. М.** Текст как путь и как многомерное пространство/ Т. М. Николаев // Концепт движения в языке и культуре. – М. : Индрик, 1996. – С. 336 – 352. **11. Топоров В. Н.** Пространство и текст / В. Н. Топоров // Текст: семантика и структура. – М. : Наука, 1983. – С. 227 – 284. **12. Топоров В. Н.** Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте/ В. Н. Топоров // Исследования по структуре текста. – М. : Наука, 1987. – С. 121 – 132. **13. Фоменко В. Г.** Місто і література: українська візія : монографія / В. Г. Фоменко. – Луганськ : Знання, 2007. – 312 с. **14. Эш Амин.** Внятность повседневного города / Эш Амин, Найгель Трифт // Логос. – 2002. – № 3 – 4. – С. 5 – 13. **15. Döblin Alfred.** Berlin – Alexanderplatz. Die Geschichte vom Franz Biberkopf / Alfred Döblin. – Düsseldorf : Walter Verlag, 1989. – 435 S. **16. Döblin Alfred.** Die drei Sprünge des Wang-Lun. Chinesischer Roman. Hg. von G. Sander und A. Solbach / Alfred Döblin. – Düsseldorf : Walter Verlag, 2007. – 671 S. **17. Gabriele Sander.** Tatsachenphantasie. Alfred Döblins Roman «Berlin Alexanderplatz» / Sander Gabriele. – Marbach am Neckar : Deutsche Schillergesellschaft, 2007. – 187 S. **18. Hans Dieter Schdffer.** Rückkehr ohne Ankunft. Alfred Döblin in Deutschland 1945 – 1957 / Hans Dieter Schdffer. – Warmbronn : Verlag Ulrich Keicher, 2007. – 46 S. **19. Moderne in den Metropolen:** Roberto Arlt und Alfred Döblin / Marily Martinez-Richter, ed. Würzburg: Königshaus & Neumann, 2007. **20. Oliver Bernhardt.** Alfred Döblin / Bernhardt Oliver. – München : Dtv, 2007. – 187 S. **21. Roth Joseph.** Lemberg, die Stadt // Roth, Joseph. Werke. Vol. 2: Das journalistische Werk, 1924 – 1928. – Cologne : Klaus Westermann comp., 1992.

У статті здійснено аналіз столичного тексту в романі А. Дьобліна «Берлін, Александерплатц» у його ольфакторному та звуковому аспектах.

Ключові слова: міський текст, столичний текст, ольфакторність, звуковий образ, топос, урбаністичний простір, ізотопія.

В статье проводится анализ столичного текста в романе А. Деблина «Берлин, Александерплатц» в его ольфакторном и звуковом аспектах.

Ключевые слова: городской текст, столичный текст, ольфакторность, звуковой образ, топос, урбанистическое пространство, изотопия.

The analysis of the capital text in the novel by Alfred Döblin «Berlin, Alexanderplatz» is given in the article in its olfactor and sound aspects.

Keywords: city text, capital text, sound image, image, topos, urbanistic space, isotopy.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2013 р.

Прийнято до друку 23.11.2013 р.

Рецензент – к.філол.н., доц. Рудницька Н.М.